

Välfärdsstaten och arbetstiden

MIKAEL OTTOSSON*

Malmö högskola

Linn Spross, *Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002*, Uppsala Studies in Economic History 104 (Uppsala: Uppsala universitet 2016), 191 s.

Inledning

Linn Spross avhandling behandlar den svenska statens syn på arbetstidsförkortning under perioden 1919–2002. Som Spross påpekar är arbetstiden en fråga som stått i politikens centrum under hela 1900-talet. Det är också ett politikområde som har kopplingar till skilda frågor som rösträtt och jämställdhet. Det är med andra ord ett omfattande problem som behandlas i avhandlingen. Det är ett på många sätt viktigt och angeläget ämne – den kapitalistiska ekonomin genomgick under 1900-talet en dramatisk omvandling där lönearbete blev allt mer centralt. Arbetstidsfrågans roll och betydelse i denna samhällsomvandling är ett historiskt relevant problem, men samtidigt är det ett problem med stor angelägenhet i vår egen samtid. På den vardagsnära nivån återfinns exempelvis villkoren i sjukförsäkringen och a-kassan och på den politiskt-retoriska nivån återfinner vi begrepp som "arbetslinjen". Inom forskningen diskuteras en ideologisk förskjutning vad gäller statens roll, från "welfare" till "workfare".¹ Som bland andra André Gorz och Zygmunt Bauman påpekar är också lönearbetets roll stadd i förändring och vi har övergått till att bli konsumerande människor snarare än producerande människor.²

Spross avhandling behandlar synen på arbete, arbetstid och fritid under en tidsperiod där konsumtionen blir allt viktigare. En konsumtion som inne-

* Fil. dr historia och docent i arbetsvetenskap; fakultetsopponent

1. Mikael Ottosson & Calle Rosengren, "The Construction and Demonization of the Lazybones", *Fastcapitalism* 11:1 (2015).

2. André Gorz, *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society* (Cambridge 1999); Zygmunt Bauman, *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen* (Göteborg 1998).

bär en ny valsituation – möjligheten att konsumera fritid. Nära kopplat till denna utveckling finner vi den framväxande välfärdsstaten. Vanligtvis ses välfärdsstaten som en leverantör av välfärdstjänster, men utifrån Spross definition har välfärdsstaten även rollen och funktionen att skapa auktoritativt vetande kring, ideologiskt legitimera samt aktivt bidra till att vidmakthålla lönearbetet. I den meningen går det, enligt Spross, att tala om 1900-talets svenska (välfärds-) stat som en kontinuitet. Begreppen lönearbete, fritid och välfärdsstat utgör navet i avhandlingen.

Arbetets natur och dess specifika sociala form kapitalistiskt lönearbete är ett centralt forskningsfält i den historiematerialistiska forskningstraditionen, men även i övrig humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. Det finns därmed ett omfattande forskningsläge som Spross avhandling tangerar. I ett teoretiskt hänseende positionerar sig Spross explicit inom en historiematerialistisk tradition. Samtidigt skriver Spross in sig i en begrepps- och argumentationsanalytisk tradition med referenser till bland andra J. L. Austin och Quentin Skinner. Sammantaget ser Spross arbetstidsutredningarna som ingående i en statlig auktoritativ vetandeproduktion. Det är denna vetandeproduktion som analyseras i avhandlingen och i linje med det görs en empirisk avgränsning till de publicerade arbetstidsutredningarna. Dessa ses i avhandlingen som en löpande, internt refererande, text.

Arbete, fritid och staten

Avhandlingens teoretiska utgångspunkt är Karl Marx definition av det kapitalistiska lönearbetet där arbetet är en vara på marknaden. Denna marknadsaktivitet utgår enligt Marx från följande premisser: (1) arbetaren säljer inte sitt arbete utan sin förmåga att arbeta under en specifik avtalad tid; (2) arbetaren får inte betalt för hela sin arbetsinsats, utan mellanskillnaden, mervärdet, tillfaller arbetsköparen och (3) kostnaden för arbetskraften inbegriper kostnaden för arbetskraftens reproduktion. Den senare kan i sin tur delas upp i arbetarens individuella och det kapitalistiska systemets reproduktion. Detta innebär att arbetstiden bär på en inneboende motsättning mellan arbete och kapital kring produktionsresultatets fördelning. Konflikten är uppenbar i såväl kvantitativa som kvalitativa mått, men som Spross påpekar är den också principiell och handlar om makten över arbetet. Med hänvisning till Oscar Negt framhålls kopplingen mellan arbete och moral. Att förkorta arbetstiden till förmån för ökad fritid innebär att arbetet ges ett lågt värde. Lönearbete innebär också att det upprättas en gräns mot icke-arbetet. Spross problematiserar denna tid bortom arbetet och gör en distinktion mellan fritid, i meningen att viss tid åtgår för arbetskraftens reproduktion, och fri tid, i meningen att denna fria tid har ett egenvärde. I detta perspektiv blir kortare arbetstid dubbeltydigt, det innebär såväl en

förbättrad reproduktionsförmåga som ett ifrågasättande av lönearbetet som sådant.

I linje med Marx menar Spross att det kapitalistiska systemet saknar förmåga att själv tillgodose de behov som systemet vilar på. Ansvaret för reproduktionen av arbetskraften och det kapitalistiska samhället, vilar i stället på välfärdsstaten. Spross, definierar därmed välfärdsstaten utifrån dess reproduktiva aktiviteter. Det är här som avhandlingens problem, det välfärdsstatliga dilemman, har sin upprinnelse. Genom att reglera arbetstiden bidrar välfärdsstaten till det kapitalistiska produktionssystemets överlevnad genom att begränsa dess grundläggande logik, kapitalackumuleringen.

Utifrån dessa premisser formulerar Spross avhandlingens centrala problemområden, där välfärdsstatens dilemma synliggörs. Avhandlingen kretsar kring förekomsten och utformningen av tre argumentationslinjer:

- arbetstidsförkortning som en nödvändig reform;
- arbetstidsförkortning som en möjlig reform och
- arbetstidsförkortning som en önskvärd reform.

Under perioden 1919 till 1978 genomfördes sex generella arbetstidsförkortningar. Samtliga föregicks av utredningar. Arbetstidsfrågan var dock hela tiden en levande fråga och det genomfördes även utredningar som inte syftade till lagstiftning – utredningar som hade till mål att skapa ett, med Spross terminologi, statligt vetande. Avhandlingen bygger på i stort sett samtliga utredningar som har behandlat generella arbetstidsförkortningar. Vissa angränsande utredningar som fungerat som referenser för arbetstidsutredningarna har inkluderats, men samtidigt har utredningar som behandlat ledighet som inte faller in under begreppet fritid exkluderats. Sammantaget innebär det att analysen bygger på 31 offentliga utredningar eller betänkanden. I avhandlingen presenteras och diskuteras materialet i fyra empiriska kapitel.

Mellan arbete och kapital – förhandlande av klasskonflikt

Vid tiden för den första arbetstidsutredningen 1919–1921 präglades svensk arbetsmarknad av konflikter och samhället i sin helhet stod under ett revolutionshot. En arbetstidsförkortning sågs som ett medel att stilla oron och samtidigt som ett sätt att lära arbetarklassen att arbeta parlamentariskt. I utredningarna sågs därmed normalarbetsdagen som en nödvändig reform som låg i allas intresse. Efter hand sågs arbetarkollektivet som mindre hotfullt och i stället motiverades reducerad arbetstid av att arbetaren behövde skyddas från överexploatering. Lagstiftningen sågs som en skyddslagstiftning som var nödvändig ur ett systembevarande perspektiv. När arbetarnas

rekreationsbehov var tillfredsställt förelåg dock inte längre något skyddsbehov. Med tiden, men framför allt från 1950-talet, sågs arbetarrörelsen också som så pass stark att det inte längre behövdes någon lagstiftning. Spross menar att klasskonflikten tonades ner och att en ny konfliktlinje etablerades. Flexibilitet blev ledordet och det var inte längre kapitalets utan individens kortsiktighet som var problemet. I utredningarna ställdes individens önskan om flexibilitet mot kollektivets skyddsbehov. Förkortad arbetstid framställdes enligt Spross som allt mindre nödvändigt och allt mindre önskvärd.

Det möjligas gräns

Någon måste dock betala. Under periodens inledande år formulerades argument som byggde på antagandet att arbetstidsförkortning var en gemensam investering som betalade sig själv. En reform sågs inte som en omfördelning utan som en fördelning av produktionsresultatet. Reformutrymmet skulle skapas genom att produktionen blev effektivare med mer utvilade arbetare. Efter hand försköts argumentationen till konsumtionsfären. Med hänvisning till samhällets framåtskridande sågs konsumtionen av fritid som önskvärd och angelägen och en utökad fritid blev en statlig angelägenhet. I och med denna förskjutning blev arbetstiden en fråga om arbetarens konsumtionsval. Skulle tillgängliga resurser konsumeras i form av högre lön eller som ledighet? När tillväxten stannade upp under 1970-talet minskade reformutrymmet och förkortad arbetstid framställdes då inte bara som en reform som ställs mot andra angelägna reformer, utan som en reform som hotade befintlig välfärd. I denna valsituation menar Spross att arbetstidsförkortning kom att ses som en omöjlig reform.

Fritidslinjer

Under periodens inledning sågs fritiden ur ett rekreativperspektiv och gavs ett högt värde. I utredningarna framställdes fritid som en social rättighet och det framfördes argument om värdet av fritiden bortom rekreationen. Exempelvis motiverades utökad semester med att arbetaren hade sociala behov som inte tillgodosågs under vardagens ledighet. Fritidens innehåll blev därmed moraliskt värderad. Under perioden omformulerades emellertid behovet av fritid till konsumtion av fritid. Efter hand sågs inte längre fritiden som arbetets motsats utan som en del i samma helhet. Under 1970-talet skiftar också arbetsmiljöarbetet fokus från dispositions- till expositionsprevention. Farliga arbetsplatser skulle förbättras och arbetsmiljöproblem skulle inte lösas med hjälp av fritid. I och med denna förskjutning sågs fritiden som allt mer destruktiv och arbetet som allt viktigare och mer positivt. Det var livet och inte arbetet som hotade arbetaren.

Heliga familjer och hotade barn

Under hela perioden finns familjen och hushållet med i utredningarna. Förutom att det var fritidens huvudsakliga arena handlade diskussionen om arbetskraftens reproduktion. Om hushållsarbete, barnuppfostran och med tiden om jämställdhet. Familjen sågs som välfärdsstatens angelägenhet och Spross lyfter fram 1950-talets diskussioner om husmoderssemester och gifta kvinnors behov av rekreation. På samma sätt som den manlige arbetaren behövde skyddas från exploatering av arbetsgivaren behövde husmodern skyddas från sin familj. Efter hand kopplades arbetstidsfrågan till jämställdhet och sextimmarsdagen sågs som ett möjligt jämställdhetspolitiskt verktyg. Under 1980- och 1990-talen genomgick synen på jämställdhet en glidning och männens attityder snarare än arbetstiden blev problemet. Arbetstidsförkortning blev då en verkninglös reform och familjens ”egenkontroll” och ”flexibilitet” framställdes som lösningen på en bristande jämställdhet.

Spross slutsatser och opponentens kommentarer

Avhandlingen har en strikt relation till sitt teoretiska ramverk och är därigenom tydlig och pedagogisk. Spross sammanfattar ett mångfacetterat material genom att knyta argumentationen till tre på varandra följande tidsutsnitt: (1) en nödvändig reform 1919–1947; (2) en möjlig men inte nödvändig reform, 1947–1968 och (3) en önskad reform, 1968–2002. Under perioden 1919–1947 framställdes arbetstidsförkortning som en investering som ökade produktiviteten, en reglering som minskade oron på arbetsmarknaden och därigenom säkrade samhällets stabilitet. Samtidigt utgick argumentationen från att arbetarklassen var svag och behövde skyddas från överexploatering. Under nästföljande period, 1947–1968, motiverades arbetstidsförkortning i större utsträckning av argument som kretsade kring arbetarens behov av att konsumera fritid. Samtidigt poängterades att arbetarrörelsens ökade styrka medförde att maktförhållandena på arbetsmarknaden blivit mer jämbördiga och att den tidigare nödvändiga skyddslagstiftningen inte längre behövdes. Slutligen, under perioden 1968–2002, framställdes en ökad konsumtion av fritid som ett hot mot såväl befintlig välfärd som nya reformer. I linje med det gavs också arbetet ett allt högre värde medan fritiden värderades lägre. På samma sätt som under föregående period tonades klasskonflikten ner och som en *deus ex machina* förs ett klassöverskridande behov av flexibilitet in i utredningarnas argumentation. Arbetaren behövde inte längre skyddas från kapitalets exploatering, utan från sig själv. Under perioden blev arbetstidsförkortning också en jämställdhetsfråga – som dock underkändes.

Sammantaget kan avhandlingens problem – hur välfärdsstatens argumentation kring arbetstidsförkortning såg ut och förändrades under perioden besvaras med ett citat från avhandlingen: ”Reformen har ansetts vara möjlig

och önskvärd då den har tolkats som att den kan bidra till att reproducera arbetskraften eller kapitalismen i sin helhet, den har ansetts omöjlig och oönskvärd då den anses utgöra ett hot mot denna reproduktion.”³

Spross främsta bidrag till forskningen ligger i att avhandlingen fördjupar vår syn på välfärdsstatens relation till arbete och fritid. Avhandlingens styrka ligger i dess strikta, gränsande till brutala, relation till sitt teoretiska ramverk. Analysen kretsar strikt kring synen på välfärdsstatens reproduktiva aktiviteter. Redovisningen av empiri, forskningsläge och analys lämnar sällan arbetstidsutredningarnas ram. Framställningen är konsistent och resultaten är såväl rimliga som trovärdiga. Det finns dock ingenting utanför utredningarna att ta spjärn emot. Den genomgripande förändring av samhälle och arbetsliv som karaktäriserar 1900-talet lämnas i stort sett utanför analysen. Är 1919 års ämbetsmannastat jämförbar med välfärdsstaten av 2002? Den första utredningen leddes av Louis De Geer och den sista av Ulrika Messing. Utan att värdera de bådas politiska tyngd är frågan om inte de på många sätt väsensskilda kontexterna har betydelse. Under 1900-talet genomgår även arbetsliv och arbetsmarknad en omvandling med såväl framväxt och avveckling av en fordristisk produktionslogik med en hög grad av arbetsdelning och centralisering av beslutsfunktioner. I avhandlingen ges dessa förändringar en begränsad roll – de analyserade texternas sammanhang är i stället den serie av utredningar som behandlade arbetstidsförkortning. Detta får som konsekvens att Spross huvudsakliga intresse ligger på statens vetandeproduktion snarare än på arbetstidsfrågan i sig. En ytterligare, och i mitt tycke problematisk, konsekvens är att de olika intressen som fanns representerade i utredningarna tenderar att försvinna i analysen. Det finns ingen aktör utom den tämligen abstrakta staten. Såväl arbete som kapitalintresse träder tillbaka och välfärdsstaten blir en monolit. Det som i utredningstexterna framstår som välfärdsstatens röst skulle också kunna ses som en kakafoni av röster från olika intressenter.⁴

Det som på många sätt är avhandlingens styrka, dess strikta fokus, är också dess problem. Det finns ingenting utanför utredningstexterna. En ytterligare konsekvens av den strikta avgränsningen är att delar av relevanta forskningslägen definieras bort. Det skapas exempelvis ingen relation till den omfattande arbetssociologiska och arbetskritiska forskningen – vilket är synd för det historiska perspektiv på statens vetandeproduktion som Spross avhandling ger hade befruktat denna forskning. Avhandlingens resultat, och dess avslutande periodisering, hade också mått bra av att bättre relateras till annan forskning, exempelvis forskning som behandlar arbetsliv,

3. Spross (2016) s. 159.

4. Mikael Ottosson & Calle Rosengren (2015).

individualisering och flexibilitet. Liknande mönster av förändring har andra forskare funnit i andra sammanhang.

Avslutningsvis vill jag poängtera att Spross avhandling är ett mycket bra och läsvärt bidrag till såväl historievetenskaperna som arbetsbetslivsforskningen i andra discipliner.